

TURKISTONDA JADIDCHILIK NAMOYANDALARI VA ULARNING FAOLIYATI

Yusupova Laylo Umidbek qizi

Guliston davlat universiteti

Psixologiya va ijtimoiy fanlar fakulteti

Tarix yo'nalishi talabasi

Annotasiya: Ushbu maqolada Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelishi, jadidchilik namoyandalari hamda ularning faoliyati haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, mustamlakachilik, yangi usul maktablari, ziyolilar, ma'rifat, Turkiston.

XIX asr oxiri-XX asrning boshlarida siyosiy, madaniy, iqtisodiy jihatdan inqiroz holatiga tushib qolgan, mustamlaka tufayli rivojlanish past darajada bo'lgan o'lkada Turkiston ziyolilari chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmidan qutulish, o'z milliy davlatchiligini tuzish, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotga yo'l ochish, xalqqa ziyo tarqatish choralari ko'rdi. Bu borada jadidchilik xarakati katta rol o'ynadi. Jadidchilik rus mustamlaka siyosatiga qarshi milliy demokratik xarakat bo'lib, u o'sha davr Turkistondagi qoloq iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sharoitda yashayotgan xalqlarni ma'rifatlashtirish, jamiyat xayotida ijtimoiy va madaniy isloxotlar o'tkazish, pirovardida milliy mustaqillik g'oyalarini xayotga tadbiq etish maqsadini o'z oldiga qo'ygan edi. Jadidlar harakati Turkiston o'lkasida tasodifan shakllanib qolgan harakat bo'lmay, balki chuqur asoslarga ega, tarixiy ildizlardan oziqlangan holda vujudga keldi, shakllandi va kuchli ijtimoiy, siyosiy va amaliy mohiyatga ega bo'lgan harakatga aylandi. Bu harakat bir tomondan islom dinining asoslariga, uning ma'rifatparvarlik g'oyalariga, ikkinchi tomondan ilg'or ilm-fan yutuqlariga tayanishni, milliy qadriyat va o'zlikni saqlab qolgan holda zamon kishisini tarbiyalashni o'z oldiga maqsad qilib olgan edi. Bu harakatni yuzaga keltirgan yana bir omil Chor hukumati amaldorlarining Rossiyadagi musulmonlarga bepisandlik qilishi va musulmon aholini oyoq uchida ko'rsatishi va buning natijasida mahalliy musulmon qatlamida paydo bo'lgan xo'rlik hissi edi. Jadidchilik avvaliga madaniyat sohasidagi harakat sifatida faoliyat yuritgan. Bu oqim vakillari taraqqiyot uchun kurashish, turkiy tillarni rivojlantirish, shu tillardagi adabiyotni boyitish, dunyoviy ilmlarni o'rganish, fan yutuqlaridan foydalanish, hamda ayollar va

erkaklar tengligi uchun kurashishga chaqirishgan. Keyinchalik jadidchilar panturkizm g'oyalarini targ'ib qilishgan. Jadidchilik mohiyatan, avvalo, siyosiy harakat edi. Turkiston mintaqasida jadidchilik xarakati, tarqalish joyi va yo'nalishiga ko'ra uchga bo'linadi; Turkiston, Buxoro, Xorazm jadidchiligi. Turkiston jadidlari bilan Buxoro va Xiva jadidlari o'rtasida bir muncha tafovut bor. Turkiston o'lkasidagi jadidchilikning ijtimoiy asosini ziyolilar tashkil qildi. Ular chor Rossiyasi mustamlakachiligiga qarshi kurashning oldingi saflarida turib, chorizmning xom ashyo manbaiga aylanayotgan Turkistonning dastlab muxtor, so'ng mustaqil davlat bo'lishini yoqlab chiqdilar. Turkistonda jadidchilik g'oyalari XIX asrning 90-yillaridan yoyila boshladi. Bu xarakat XX asrning 30-yillari oxirlarigacha o'lka ijtimoiy-siyosiy xayotida muxim rol o'ynadi. Bugungi kunda respublikamiz tarixchi olimlari jadidchilik xarakatida quyidagi uchta bosqichni farqlashmoqda:

- 1) XIX asr oxirlaridan 1915 yilgacha - ma'rifatchilik;
- 2) 1915 yildan 1918 yil fevraligacha - muxtoriyatchilik;
- 3) 1918 yil fevralidan 20 yillar oxirlarigacha - sovetlar davridagi faoliyati.

Jadidchilik Rossiyaga qaram bo'lgan musulmon xalqlari orasida dastlab Qrimda XIX asrning 80-yillarida paydo bo'ldi. Uning asoschisi diniy-dunyoviy ilmlarni chuqur egallagan Ismoilbek Gaspirali (1851-1914) bo'ldi. Ismoilbek 1884-yilda jadid maktabi tashkil etib, 40 kunda 12 bolaning savodini chiqaradi. Uning o'qitish usuli «usuli savtiya», ya'ni «tovush usuli» nomi bilan shuxrat qozondi. Ismoilbek g'oyalarini qabul qilgan yangilik tarafdorlari «jadidlar», uning g'oyalari esa «jadidchilik» nomini oldi. «Jadid» arabcha so'z bo'lib, «yangi» degan ma'noni bildiradi. Ismoilbek Gaspirali darslik yaratadi, o'zining «Tarjimon» (1883-1914) gazetasini 103 tashkil etib, jadidchilikni turkiy xalqlar orasida keng targ'ib qiladi. Bu gazeta Toshkent va boshqa shaxarlarga xam yoyiladi. I. Gaspirali 1893 yilda Markaziy Osiyoda bo'ldi. Buxoroda amir Abdulaxadni jadid maktabi ochishga ko'ndiradi. Bu maktabga «Muzaffariya» nomi beriladi. Shu tariqa Turkiston hududida jadidchilik harakati kirib keldi, uni olib kirgan namoyonda esa Ismoil Gaspirali bo'ldi. Turkiston diyorida jadidchilik harakatini vujudga keltiruvchilar tepasida Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shukuriy (Shakuriy), Ajziy (Samarqand), Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Majid Qori Qodiriy, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev (Ubaydulla Xo'jayev), Toshpo'latbek Norbo'tabekov (Toshkent), Fitrat, Fayzulla Xo'jayev, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Abdulvohid Burhonov, Sadridin Ayniy, Abdulqodir Muhiddinov (Buxoro), Obidjon Mahmudov, Hamza, Cho'lpon, Is'hoqxon Ibrat, Muhammadsharif So'fizoda (Farg'ona vodiysi), Boltihoji Sultonov, Rahmonberdi Madazimov,

Fozilbek Qosimbekov (O'sh uyezdi), Polvonniyoz hoji Yusupov, Boboosun Salimov (Xorazm) turardi. Xususan "O'rta Osiyo jadidlari otasi" nomini olgan Mahmudxo'ja Behbudiyning jadidchilik harakatiga qo'shgan hissasi esa beqiyos bo'ldi. 1898-yilda To'qmoqda (Qirg'iziston) maktab ochildi. 1899-yilda Andijonda Shamsuddin domla, 1901-yilda Qo'qonda Saloxiddin domla, Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov va Samarqandda Abduqodir Shakuriylar birinchi bo'lib jadid maktablarini ochadilar. Jadidchilik xarakatining yirik namoyandalari jadid maktablari uchun darsliklar xam yaratganlar. Xususan, Saidrasul Aziziyning «Ustodi avval» (1903), Munavvarqorining «Adibi avval» (1907), Abdulla Avloniyning «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim» (1912) darsliklari alohida e'tiborga molikdir. Jadidlarning xalq ma'rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo'nalishdan iborat bo'lgan:

1. Yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish.
2. Umidli, iqtidorli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish.
3. Turli ma'rifiy jamiyatlar tuzish, xamda ziyolilarning kuchli firqasini tashkil etishga qaratilgan gazetalarni chop etish.

Har bir davrda biror yangi g'oyaning tug'ilishi aniq tarixiy sharoitda sodir bo'ladi. Unda tarixiy shaxslarning o'ynaydigan rolini hech kim inkor etmaydi. Chunki ular yetilgan muammolarni hal qilish yo'llarining nazariy tomonlarini barchadan teranroq idrok qiladi, ularni amalga oshirishga favqulodda kuch va g'ayrat bilan kirishadilar. Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarining bilimdon mutaxassisleri, madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va Vatanni mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda fidoiylarcha kurashdilar. Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo'nalishlar ustuvor edi:

- yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish;
- qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish;
- turli ma'rifiy jamiyatlar va teatr gruppalari tuzish;
- gazeta va jurnallar chop qilish; xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish.

Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari quyidagilar edi: - Turkistonni o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod qilish; - shariatni isloh qilish va xalqqa ma'rifat tarqatish; - Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash; - Buxoro va Xivada konstitutsion monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o'rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish; - barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo'shin tuzish. Xulosa. Umuman olganda, asr boshida yuzaga kelgan jadidchilik harakati g'oyalari Turkiston

halqlarining milliy ozodlik, mustaqillik uchun dastlab chor Rossiyasi, so'ngra sovet mustamlakasiga qarshi kurashda muhim o'rin tutadi. Turkiston XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya tomonidan bosib olindi va mustamlakaga aylantirildi. Bu mustamlakachilik mohiyatini Turkiston o'lkasi generalgubernatorlaridan biri Kuropatkinning o'z kundaliklaridagi qaydlari, biz Turkiston xalqlarini yarim asr mobaynida jahon madaniyati va sivilizatsiyasidan chetda tutib turdik, qabilidagi so'zlari yaqqol anglatadi. Lekin, ayni paytda, rus taraqqiyparvar ziyolilari orqali rus va jahon ilm-fani va madaniyati chor ma'muriyati to'siqlari orasidan Turkistonga sizib kirar edi. Shu ijobiy ta'sir asta-sekinlik bilan mazlum Turkistonda yangi Uyg'onish davrini boshlab berdi. Mahalliy ziyolilar orasida o'z xalqini ozod ko'rishga va jahonning boshqa millatlari bilan tenglasha oladigan darajaga olib chiqishga intilish natijasida bu Uyg'onish Ovro'pa ma'rifatchiligiga nisbatan juda shiddatkor hamda miqyosli bo'ldi. Shuningdek, O'rta asrlar o'rta tashlagan ma'rifatparvarlik g'oyalari uchun ham endilikda amaliy shakllarda yangicha - ma'rifatchilik tarzida namoyon bo'lish imkoniyati yaratildi. Zero, o'sha g'oyalarni yangilangan shakllarda amalga oshira oladigan ziyolilar vujudga kelgan edi. Ularni keyinchalik jadidlar deb atay boshladilar. Ma'rifatchilik g'oyalari asosan uch soha orqali taraqqiy topib bordi. Bular - maorif (yangicha maktablar ochish, ta'lim usulini yangilash), san'at (badiiy adabiyot, teatr) va matbuot. Pirovard maqsad 106millatni, bir tomondan, ilmli-ma'rifatli qilish bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning axloqiy darajasini yuksaltirish va ana shu ikki jihatning uyg'unlashuvi natijasida o'zligini, o'z qadrini anglagan bilimli shaxsni voyaga yetkazish edi. Turkiston ma'rifatchilari tomonidan ana shu maqsadni amalga oshirish yo'lida katta ishlar qilindi. Turkiston ma'rifatchiligining dastlabki bosqichlarida axloqiy g'oyalar asosan badiiy va didaktik shakllarda o'z aksini topdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rajabova R. va boshqalar, O'zbekiston tarixi (1917—1993-yillar), Toshkent, 1994;
2. Ahmedov, Sirojiddin; Rajabov, Qahramon (2000-2005).
- 3."Jadidchilik". O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
4. Alimova D., Djadidizm v Sredney Azii. Puti obnovleniya, reformi, borba za nezavisimost, Toshkent, 2000;
5. Temirov F. U O'zbekiston Tarixi Ishchi dasturi 2016

6. АБДУЛҲАЙ, Г. ТУРКИСТОН МАТБУОТИДА ЯНГИ ДАВЛАТ ХУСУСИДАГИ МУНОЗАРАЛАР (1918-1924 ЙИЛЛАР). INFOLIB: ИНФОРМАЦИОННО-БИБЛИОТЕЧНЫЙ ВЕСТНИК Учредители: Общество с ограниченной ответственностью с участием иностранного капитала" E-LINE PRESS", (1), 56-60.

7. Urazaliyeva, A. G., & Fotima, X. (2024). TURKISTON QO'RBOSHILAR HARAKATI VA ULARNING FAOLIYATI. TALIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIIY JURNALI, 4(1), 5-10.

8. Urazaliyeva, A. G., & Aziza, P. (2024). FARG'ONA VODIYSIDAGI ISTIQLOLCHILIK HARAKATLARI VA UNING TARIXIY AHAMIYATI. IJTIMOIIY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIIY JURNALI, 4(1), 12-15.

9. Абдулхай, Г. У. (2020). ТУРКИСТОН АССР: ҚАНДАЙ ДАВЛАТ БЎЛИШИ КЕРАК ЭДИ?. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 3(1).